

Hétker, Zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.

Korall, Budapest. 2022. 413 oldal

Szívós Erika könyve igen ambiciózus kijelentéssel indul, hisz ugyan a cím ennek némiképp ellentmond, a szerző rögtön az első oldalon közli tervét az olvasóval, miszerint monográfiáját nem csupán helytörténeti műnek szánja, hanem „*nagyobb igényű várostörténeti szintézisnek*” is. Ennek megfelelően a szerzői szándék a városnegyedet a „*magyar történelem nagyobb léptékű folyamatában*” kívánja ábrázolni (9). Talán ezért is lesz ez a könyv egy igazán részletes, de mégis inkább a tágabb értelemben vett helytörténeti mű. Még ha mindössze egyetlen városrész sajátos történelmének és társadalmi arculatának bemutatását tűzi is célként maga elé a kötet, de emellett annyi másról szól még, hogy mindazoknak fontos, már-már kötelező olvasmány, akiket bármilyen szinten érdekel a magyar várostörténeti fejlődés.

Ezen felül a könyv rendkívüli érdeklődésre számíthat a holokauszt és a zsidóság története iránt érdeklődők körében is Nem véletlenül jelzi a szerző, már a kötet legelején, hogy Belső-Erzsébetváros volt az a terület, ahol „*Pest első zsidó népességtömörülése*” kialakult. Ettől a tényről nem teljesen függetlenül itt állott, cirka másfél hónapot át, 1944–1945 fordulóján, az úgynevezett „nagy gettó” (1944. november 29. – 1945. január 18.). A szerző külön fejezetet szentel a holokausztnak, mert az „*súlyponti jelentőségű volt a városnegyed története szempontjából: véget vetett egy korábbi korszaknak, és alapvető változásokat indított el a Belső-Erzsébetváros társadalmában*” (12).

A másik tényező, amely e könyv alapján az ún. „régizsidónegyed” zsidó jellegének elvesztéséhez vezetett, az a ki- és elvándorlás hosszabb folyamata, amely szoros összefüggésben állt a kommunizmus alatt szembetűnő általános leromlással a városrészben. Ugyanakkor a szerző vitatja is a „zsidónegyed” jelleg valaha volt érvényességét, mondván itt mindig is rengeteg keresztény- illetve nemzetiségi intézmény működött, melyek szintén jelentősen hozzájárultak a Belső-Erzsébetváros speciális karakteréhez a városrész fénykorában, tehát a kommunista diktatúra megszilárdulását megelőző évtizedekben. A kötet utolsó fejezte pedig az új felvirágzás időszakába ad bepillantást, amikor Belső-Erzsébetváros közterein már a vendéglátó és szórakoztató karakter dominál, mindamellet, hogy a zsidó karakter is visszatér, de immáron egy emlékezeti tér-igény formájában.

*

Az első fejezet egyfajta önvédelemből íródott. Erre utal, hogy a szerző bevallja: számtalan alkalommal kérdezték már tőle, mire jó egy ilyen relatív szűk fókuszú kutatás. De éppen az általa adott válasz, miszerint Belső-Erzsébetváros története „*alkalmas az országos, a fővárosi szintű és a lokális történelmi folyamatok érzékeltetésére*” is, éppen ez a már-már túlzónak tűnő magyarázat az, ami enyhe kétségeket ébreszt az olvasóban. Ez a kétség pedig röviden így lenne megfogalmazható: mennyire reprezentatív az, ami egy ilyen szűk területen történt, még ha egy oly sűrűn lakott, mozgalmas történelmű városrészről van is szó, mint a Belső-Erzsébetváros? Ha pedig reprezentatívnak nem minősíthető, akkor a vázolt folyamatokból az általánosabb érvényű megállapítások is nehezebben vonhatók le. Csakhogy, a kötet olvasásakor az olvasót a reprezentativitás helyett éppen az, a csak Belső-Erzsébetvárosra jellemző egyedi karakter kárpótolja, amit a szerző oly sikeresen vezet le a kezdetektől fogva.

Az első fejezet integráns részét képezi egy részletesnek mondható szakirodalmi áttekintés a chicagói iskola és a korai angol és amerikai városnegyed tanulmányokról. Szóba kerül itt Kelet-London, vagy azok az olasz bevándorlók, akik otthonról hozott dél-olasz falusi társadalmi hálójukat újraépítették Bostonban is, illetve megjelennek a budapesti Ferencváros dzsentrifikációja és a belső Józsefváros rendszerváltás utáni éveiről szóló tanulmányok. Ám a

szerző végül elhatárolja magát mindezekről, mondván, az ő vizsgálódásai szigorúan történelmi jellegűek maradnak, azaz az elemzés tárgyát képező művekkel ellentétben nem a jelenkori szemlélő, hanem a történelmi visszatekintés szemszögéből tárja majd elének a megfigyelései eredményét. Tehát röviden szólva, ezek még mindig az elhatárolódás oldalai.

Az ezután következő rövid történelmi áttekintés a terület legfontosabb mozzanataira koncentrál, így például az 1838. évi árvízre, ami után a Belső-Erzsébetváros újjáépítése már szigorúbban szabályozott viszonyok közt zajlott, továbbá 1870-től a Sugárút, a későbbi Andrassy út, kiépülésére, amely mentesítette a túlszűfoltta vált Király utcát, mint fő útvonalat, a mai Városliget felé (42–44). Találunk utalást az 1873-as, az addigi tágabb értelemben vett Terézvárostól való leválásra, majd a rá közel egy évtizedre (1882), az addig tulajdonképp névtelen területnek Ferenc József feleségéről történő elnevezésére (40). Csupa izgalmas várostörténelmi adat, mint ahogyan az is, hogy az olyan utcanevek, mint Akácfa, Kis- és Nagydíófa vagy Nagymező mind a terület 18. századi, mezőgazdasági jellegű, amolyan kiskertes egykori jellegére való utalást hordoznak magukban. Ehhez képest igazán elképesztő az erzsébetvárosi lakóépületek számának sokasodásáról szóló statisztika, hiszen 1881 és 1901 között a bérházak száma itt 1295-ről 2297-re növekedett (46). Ezek az épületek pedig az új szabályozásnak és a keresletnek megfelelően kerültek kialakításra. Így a 85 (1872) illetve 80 (1886) százalékos telek-beépíthetőségi szabályt maximálisan kiaknázandó Erzsébetvárosban is szinte kizárólagosan a gangos bérházak terjedtek el. A felfelé terjeszkedés határát a kereslet, illetve az utcák szélessége határozta meg: a 10 méter szélességű utcákba csak háromemeletes, de a 15 méteres utcákba már akár négyemeletes házakat is építhetett a leleményes vállalkozó (46).

A zsidó-tudományok (*Jewish studies*) iránt érdeklődők népes tábora a zsidó közösség megtelepedésének részletes leírását is bizonyosan örömmel olvassa kezdve onnan, hogy a szóban forgó városrész a 18. század utolsó éveig egyszerűen a Felső-külváros tágabb egészének volt kisebb szelete, s mint ilyen, nem is tartozott Pest városához. És épp ez az „oda-nem-tartozás” bizonyult döntő körülménynek: így telepedhettek itt meg a polgárjoggal nem rendelkezők, különféle hátterű és gyökerű bevándorlók (55–56). Sokáig zsidók egyáltalán nem szállhattak meg a városfalakon belül, amely korlátozáson, 1781-ben, II. József türelmi rendelete változtatott jelentősen. Onnantól fogva pedig, hogy megtelepedhettek, hamar gyarapodni kezdett a közösség létszáma. Az egyik első központ az ún. Orczy-ház és környéke lett, majd Belső-Erzsébetvárosban megjelentek az utóbb három részre szakadó izraelita vallás különféle intézményi központjai is. A neológia központja, a Dohány utcai zsinagóga (1859), a status quo ante közösség központja, a Rumbach utcai zsinagóga (1872), végül, némi késéssel, megnyílt az új ortodox központ is a Kazinczy utcában (1913).

Itt merül fel az az izgalmas kérdés, hogy miért koncentrált a pesti zsidóság a Belső-Erzsébetvárosban akkor is, amikor erre jogi megkötések, korlátozások már nem kényszerítették? Merthogy a budapesti zsidók hozzávetőleg 70%-a még 1870 tájt is itt, ezen a viszonylag kicsiny területen lakott. De vajon miért? A szerző indoka erre a rendkívül jelentős önkéntes szegregációra egyfelől egy már-már mentalitás-történelmi jelleggel feltételezhető közösségi biztonságérzet, amelyet a zsidó kulturális közeg adott, nyújthatott az ott lakóknak, oda más zsidó közösségekből újonnan érkezetteknek (64). Másfelől sokkal nyilvánvalóbb és gyakorlatibb indok az itt a 19. század folyamán kiépült vallási és közösségi intézmények közelsége. Egész egyszerűen itt voltak a legkönnyebben elérhetőek az izraelita mindennapok kellékei, itt volt gyalog is járható kényelmes közelségben szombaton a zsinagóga. Ezen utóbbi indok ellenére azonban elkerülhetetlenül megindult utóbb a zsidóságon belüli térbeli mobilitás, amennyiben a vagyonosabb zsidó családok utóbb elköltöztek innen, javarészt a Lipótvárosba, vagy más módosabb keresztény kerületek felé.

De mi maradjunk inkább a Belső-Erzsébetvárosban, illetve annak északi határán! Statisztikai adatok alapján mind Budapest, mind az ott megtelepedő zsidóság lélekszáma jelentős gyarapodásnak indult a kiegyezést követően, amely kiegyezés egyébként alapvető fontosságú volt Budapest valódi nemzeti fővárossá válásának folyamatában. Míg 1869-ben, tehát 4 évvel Budapest megalakulása előtt, ezen a területen mindössze 270.476 lakót számláltak, addig ugyanez a szám 1910-re 880.371-re növekedett. 1869-ben a zsidó lakók aránya 16%, de 1910-re már 22,9%, azaz minden ötödik fővárosi lakos zsidó volt. Ennél a százalékaránynál egyedül Varsó mutat magasabb számot: itt ugyancsak 1910-ben 39% volt a zsidó lakók aránya (70).

Csak hogy az 1900-as budapesti népszámlálás adatai szerint magában a Belső-Erzsébetvárosban a zsidók aránya kirívóan magas, akár 70%-ot meghaladó is lehetett. Ehhez hasonlóan zsidók által sűrűn lakott volt a VI. kerületnek a Király utca és a mai Andrassy út közé eső része is egészen a Terézvárosi templomig (72).

A szűk értelemben vett Belső-Erzsébetváros-várostörténetnél szélesebb, általánosabb folyamatok rövid bemutatása, de inkább megemlézése tehát a kiegyezéssel kezdődik, majd a továbbiakban (a 75. oldalon) az első világháborús galíciai menekülők ezreivel folytatódik, akik ugyan kevésbé a vizsgált városrészben, mint inkább a Külső-Józsefvárosban telepedtek meg, de általánosan és jelentősen hozzájárultak a magyarországi antiszemitizmus megerősödéséhez.

A térbeli mobilitás mellett vázlatosan szóba kerül a társadalmi mobilitás is, különös tekintettel a neológ zsidóság körében széles körű iskoláztatásba fektetésre, illetve más asszimilációs technikákra, például a névmagyarosításra vagy a vegyes házasságokra vonatkozóan. Ugyanakkor az is világosan kiderül, hogy magában a Belső-Erzsébetvárosban a hagyományokhoz ragaszkodó zsidóság dominált, akiknek java része kisiparosként, illetve kiskereskedőként kereste a kenyerét (80). Ezzel szemben a neológok – akiknek Dohány utcai zsinagógája ugyan még a „gettón belül” helyezkedett el, de annak a legszélén, és akik hajlamosak voltak a továbbköltözésre, elsősorban Lipótváros vagy a villanegyedek irányába – gyakran helyezkedtek el az értelmiségi szabadfoglalkozások valamelyikében (orvos, ügyvéd, mérnök stb.). 1881-ben például budapesti kereskedők 21,54%-a élt Erzsébetvárosban; főként szabók, cipészek és a ruhaipar más képviselői (82).

A szerző felvázolja a különböző vallási felekezetek térhasználatát is a Belső-Erzsébetvárosban, és nemcsak az épített környezetet illetően, hanem ideértve például a negyed híres vásárát is. Sikerének kulcsa, hogy nem kizárólag történeti-statisztikai forrásokat vesz igénybe, hanem ezeket megfelelően egészíti ki irodalmi művekkel is. Így például Krúdy Gyula leírása segít elképzelnünk a terézvárosi búcsú forgatagát a zsidónegyed határán, a Király utcai templom körüli területen (86). Ugyanakkor már csak azért sincs könnyű dolga ezen a téren a szerzőnek, mert, ahogy fogalmaz, az itt honos írók közül a nevesebbek között „*alig akad valaki, aki irodalmi témájául a Belső-Erzsébetvárost választotta volna; a pesti zsidónegyed határozottan nem vált pozitív értelemben irodalmi toposszá...*” (124). Akitől – paradox módon – mégis hosszabban idéz, az Tormay Cécile. Ő ugyan visszataszítónak találta a „budapesti ghettó”-t és annak zsvajgó lakóit, akik szerinte „nemrég még Galíciában éltek”, viszont részletesen leírta az elé táruló szűk utcákban sorjázó kicsiny boltok, a „Weiszok, Braunok, Schwarzok üzletei”-t és a városnegyed hangulatát (133).

Az egyik meghökkentő eredmény, melyet a szerző alapos kutatásának köszönhetünk, az a Klauzál tér házaiban a zsidó és keresztény lakók meglepő mértékű keveredésének feltárása. Az 1941-es népszámlálás adataira hivatkozva ugyanis úgy tűnik, hogy nemcsak a nyilvános tereken osztoztak zsidó magyarok és keresztény társaik, de igen gyakori volt az egy lakáson belüli keveredés, legalábbis a Klauzál téren álló házak lakásaiban (146–158). Itt többféle altípusát találjuk a felekezeti vegyes háztartásoknak: 1. zsidó családok és az általuk alkalmazott keresztény cseléd vagy nevelőnő együttélése, 2. zsidó főbérő együttélése keresztény albérővel, amely felállás, a szerző szerint, a felekezeti keveredés erőteljesebb fokára utal. Ezzel az állítással akár vitatkozhatnánk is, hiszen ismeretesek azon visszaemlékezések, ahol épp az előző alcsoport mutatja a magasabb keveredést, amennyiben a keresztény alkalmazottak nem egyszer vitték magukkal keresztény templomba zsidó alkalmazóik gyermekeit vasárnaponként stb. Mindenesetre kétségkívül mindkét együttélési forma számottevő felekezeti toleranciát feltételez, ami 1941-ben egyáltalán nem magától értetődő. 3. A harmadik csoportba tartozik a keresztény főbérő és a zsidó albérő együttélése. 4. A felekezeti vegyes családok megkülönböztetett kategóriát képeznek, még akkor is, ha az ő számuk „nem volt túl nagy” (154.). Itt ugyanis a különös jelentőséget épp az ún. „harmadik zsidótörvény” adja, amely tilalmazta az intim együttélést zsidók és „jó keresztények” között, legalábbis elméletileg.

Ezzel el is érjük a második világháború és a holokauszt időszakát. Itt a már korábban hivatkozott 1941-es népszámlálási ívekre hagyatkozva tudhatjuk meg, hogy a zsidótörvényeknek köszönhetően a belső-erzsébetvárosiak közül sokan ekkorra már állásukat veszítették. Ezek a megélhetési veszteségek a lakásíveken is feltűntetésre kerültek „állástalan hivatalnok”, „mun-

kanéklüli könyvelő” vagy „alkalmazásban nem álló cipész” bejegyzések formájában (169).

A kötet megemlékezik a „rendezetlen állampolgárságú zsidókról” is, akik közül sok ezer már 1941-ben deportálást szenvedett. Ezek az emberek ugyanis a Rumbach Sebestyén és a Kazinczy utcai zsinagógákban felállított gyűjtőtáborokban raboskodtak, mielőtt Kamenyec-Podolszkij környékére szállították és lemészárolták őket (170–171). A csillagos házakról szólva szembesülünk a zsidóknak kijelölt épületek magas arányával a területen, nem véletlenül: az összeköltöztetéskor a hatóságok tiszteletben kívánták tartani a már kialakult lakásvizonyokat, és általában ott jelöltek ki csillagos házat, ahol a zsidó lakók már eleve többségben voltak. Kirívó példája ennek a Klauzál tér, ahol minden második ház csillagos jelölést kapott (174). Az itt már évtizedek alatt meghonosult zsidó-keresztény együttélés nyomán azonban sok keresztény is itt maradt még 1944 őszéig, és nem egy közülük sikeresen segítette a zsidó szomszédok túlélését.

A legnehezebb dolga a szerzőnek talán a gettóidőszak rekonstruálásával van. Itt ugyanis nemcsak szűkösek a rendelkezésre álló források, de néha még egymásnak is ellentmondanak. Ez a helyzet a leggyakrabban hivatkozott Lévai Jenő és Szekeres József korabeli szövegei esetében is fennáll, ahogy azt a szerző maga is felismeri a gettóba történő megérkezés pillanatainak taglalásakor (180). Ezért a gettó történetét illetően inkább át is tér az interjúelbeszélések elemzésére, azonban itt sem egyszerű a helyzet, hiszen a könyvbe beválogatott legtöbb hosszú idézet éppenséggel nem a gettólétről szól, hanem például arról, hogy honnan és hogyan hozta az egyik zsidó család azt az élelmiszerkészletet, ami azután kitartott a gettóban töltött napok jó részéig (184). Vagy hogyan és hol bujkáltak zsidó magyarok a gettó területén kívül. Ezekben a hosszabb „oral history” részletekben a gettóban töltött időszak megemlékeződik ugyan egy-két félmondat erejéig, de az elbeszélések súlypontja másutt van. Talán nem véletlenül. Önmagában már az is felfoghatatlan, hogyan zsúfolhattak össze ezen a 0.3 km²-es területen 60–70.000 embert. Hasonlóképpen megfoghatatlan és nehezen megfogalmazható a túlélés élménye ilyen túlszűfolttságban, egy ostromlott város közepén, a második világháború végnapjaiban. Ráadásul ez a kaotikus periódus viszonylag rövid ideig tartott. Ezzel szemben a szabályalapú gettóadminisztráció felépítésének ismertetése már sikeresebb, de a szerző legfontosabb mondanivalója mégis a rövid életű gettó időszaknak a negyed népességére gyakorolt hosszú távú hatásában keresendő. A könyv rámutat ugyanis arra az ambivalenciára, hogy míg Budapesten, a régió többi nagyvárosához képest, igen magas volt a túlélő zsidóság aránya, addig magában a Belső-Erzsébetvárosban, a háború után, már sokkal kevésbé tapintható ki az 1944-ig töretlenül fennálló „zsidónegyed” jelleg. A gettó felszabadulása után a lakások jelentős hányada kiürült, teret biztosítva a más budapesti kerületekből érkező kibombázottaknak, illetve a vidékről (esetleg az ismét elvesztett trianoni elcsatolt területekről) a Fővárosba érkezőknek. A sajátos körülmények miatt *„ebben a városrészben sokkal nagyobb mértékű volt a társadalmi átalakulás, és sokkal jelentősebb a lakosság fluktuációja, mint Budapest más kerületeiben”.*

Ádám István Pál